บทที่ 6

บทสรุป

การศึกษานี้ต้องการศึกษาถึงการเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นในสังคม โดยใช้วิธีการศึกษาประวัติศาสตร์หมู่บ้าน หน่วยการวิเคราะห์ของการศึกษาคือ การจัดการทรัพยากรของชาวบ้าน เพราะเห็นว่าทรัพยากรซึ่งหมายถึงทุกสิ่งทุกอย่างที่มนุษย์นำมาใช้เพื่อรองรับความมั่นคงในชีวิตของตนนั้นมีความจำเป็นสำหรับการอยู่รอดของชาวบ้าน กรอบที่ใช้ในการวิเคราะห์คือการพิจารณาความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์กับธรรมชาติ และมนุษย์กับมนุษย์ที่เปลี่ยนไปในช่วงเวลาต่างๆ ซึ่งจากการศึกษาพบว่าประวัติศาสตร์ของหมู่บ้านกรณีศึกษาคือประวัติการจัดการทรัพยากรของชาวบ้านนั่นเอง

การศึกษาประวัติศาสตร์หมู่บ้านโดยพิจารณาผ่านการจัดการทรัพยากร และการเลือกหมู่บ้านกรณีศึกษาที่เป็นคนต่างชาติพันธุ์กัน 2 กลุ่มซึ่งอยู่ในลุ่มน้ำเดียวกันและถือว่าเป็นหมู่บ้านชายขอบของอำนาจรัฐทำให้การศึกษานี้สามารถเชื่อมโยงประเด็นวิเคราะห์ให้เกี่ยวโยงสัมพันธ์กันได้หลากหลาย เช่น มิติของนิเวศวิทยา มิติของชาติพันธุ์ มิติของเศรษฐกิจการเมือง เป็นต้น ความหลากหลายที่เกี่ยวโยงสัมพันธ์กันเหล่านี้ทำให้พบว่าถ้าต้องการจะทำความเข้าใจหมู่บ้านหรือสังคมที่กว้างกว่านี้ จำเป็นจะต้องมีวิธีการมองอย่างเป็นองค์รวม

การศึกษาประวัติศาสตร์หมู่บ้านโดยพิจารณาผ่านการจัดการทรัพยากร ในการศึกษานี้พบว่ามีคุณค่าใน 5 ประการคือ

1. การศึกษาประวัติศาสตร์หมู่บ้านโดยพิจารณาผ่านการจัดการทรัพยากรสามารถเชื่อมโยงให้เห็นความสัมพันธ์ระหว่างระดับมหภาคและจุลภาค

การศึกษานี้พบว่าหมู่บ้านไม่ได้ดำรงอยู่หรือเปลี่ยนแปลงอย่างเป็นอิสระ แต่ได้มีปฏิสัมพันธ์กับส่วนอื่นอยู่ตลอดเวลา ทั้งในความสัมพันธ์ในระดับลุ่มน้ำ ระดับภูมิภาค ระดับประเทศ รวมถึงระดับโลก

ความสัมพันธ์ในระดับลุ่มน้ำ พบว่าแต่ละชุมชนจะสัมพันธ์กับชุมชนอื่นในลุ่มน้ำเดียวกัน เช่น การแลกเปลี่ยน การจัดการน้ำ ที่ดิน หรือป่า เปลี่ยนไปในช่วงเวลาต่างๆ นอกจากนี้ยังสัมพันธ์กับหน่วยนิเวศน์ลุ่มน้ำที่กว้างออกไปซึ่งเรียกว่า "แม่แจ่ม" โดยรวมด้วย ดังจะเห็นว่าชุมชนต่างๆในเขตแม่แจ่มได้แสดงถึงสำนึกของการอยู่ร่วมกันในบริเวณแม่แจ่มในรูปแบบต่างๆ เช่น การให้ความ

สำคัญกับแม่น้ำสายหลักคือน้ำแม่แจ่ม การสร้างเครือข่ายโดยผ่านความเชื่อทางศาสนา เป็นต้น สิ่งเหล่านี้แสดงให้เห็นว่าแต่ละชุมชนมีความสัมพันธ์กับชุมชนอื่นในระดับลุ่มน้ำอย่างแนบแน่น

ความสัมพันธ์ในระดับภูมิภาค พบว่าการปรับตัวที่เกิดขึ้นในช่วงเวลาต่างๆของแต่ละชุมชนยังมีสาเหตุมาจากความสัมพันธ์กับบริเวณที่เรียกว่า "ล้านนา" ด้วย โดยเฉพาะการปกครองของศูนย์กลางภูมิภาคที่เชียงใหม่ ในระยะแรกการปกครองของล้านนายังไม่มีการสร้างกลไกการปกครองที่สามารถควบคุมถึงระดับชุมชนนัก ชุมชนที่อยู่ไกลศูนย์กลางจึงมีอิสระมาก ต่อมาก็มีการสร้างกลไกการปกครองที่เข้มแข็งมากขึ้น ชุมชนจึงได้รับผลกระทบจากการปกครองของล้านนามากขึ้น โดยเฉพาะตั้งแต่ช่วงที่รัฐส่วนกลางที่กรุงเทพฯ พยายามผนวกดินแดนล้านนาเข้าเป็นส่วนหนึ่งของสยามในสมัยรัชกาลที่ 5 เป็นต้นมา สำหรับชุมชนในแม่แจ่มการเปลี่ยนแปลงดังกล่าวยังทำให้ความหมายของ "แม่แจ่ม"เปลี่ยนไปจากเดิมที่เคยมีนัยยะหมายถึงเฉพาะความสัมพันธ์ในเชิงนิเวศวิทยาเป็นสำคัญมาหมายรวมถึงความสัมพันธ์เชิงการเมืองการปกครองในเขตแม่แจ่มด้วย ดังนั้น ขอบเขตด้านการเมืองการปกครองภายในแม่แจ่มที่เพิ่งเกิดขึ้นภายหลังจึงซ้อนทับกับขอบเขตทางนิเวศวิทยาหรือขอบเขตทางลุ่มน้ำของแม่แจ่มโดยรวมซึ่งมีอยู่แต่เดิมอย่างลงตัว ทำให้เกิดเป็นลักษณะเฉพาะตัวของแม่แจ่มขึ้นทั้งด้านการเมือง การปกครอง การจัดการทรัพยากรของชาวบ้าน และการปรับตัวของผู้ที่อยู่ในแม่แจ่ม ความสัมพันธ์ในเชิงการเมืองการปกครองยังได้ทำให้แม่แจ่มต่อเชื่อมกับระดับภูมิภาคมากขึ้น

ความสัมพันธ์ระดับประเทศ กล่าวได้ว่าสำนึกของความเป็นรัฐชาติของคนไทยเกิดขึ้นตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 5 เป็นต้นมา โดยการพยายามสร้างสำนึกดังกล่าวโดยรัฐส่วนหกลางที่กรุงเทพฯ พร้อมๆกับการปรับกลไกของรัฐเข้ามาควบคุมและดึงประโยชน์จากภูมิภาคมากขึ้น

ความสัมพันธ์ระดับโลก โดยเฉพาะการเคลื่อนไหวของสถานการณ์โลกภายใต้แนวคิดของลัทธิเศรษฐกิจทุนนิยม ทำให้ประเทศตะวันตกพยายามล่าอาณานิคมเพื่อหาวัตถุดิบผลิตสินค้า ทำให้เกิดสงครามฝิ่นในประเทศจีน ทำให้เกิดลัทธิคอมมิวนิสต์ ทำให้เกิดสงครามเย็น ทำให้ประเทศมหาอำนาจเข้ามาแทรกแซงกิจการภายในของบางประเทศเพื่อหยุดยั้งการขยายตัวของคอมมิวนิสต์ เป็นต้น สิ่งเหล่านี้ล้วนส่งผลต่อชุมชนทั้งสิ้น ทั้งจากการปรับตัวของกลไกรัฐเพื่อรองรับกับสถานการณ์ของโลก เช่น การตั้งหน่วยราชการขึ้นมารองรับ และจากการที่ผู้มีอิทธิพลในประเทศ ในภูมิภาค และในท้องถิ่นพยายามเข้าหาประโยชน์จากช่องว่างที่เกิดขึ้น เช่น จากการปลูกฝิ่น จากการพยายามขยายฐานการผลิตพืชเศรษฐกิจเพื่อรองรับการขยายตัวของโรงงาน เป็นต้น

ความสัมพันธ์ของชุมชน ทั้ง 4 ระดับนี้ล้วนส่งผลให้ชุมชนต้องปรับตัว โดยความสัมพันธ์ในระดับที่กว้างจะส่งผลกระทบต่อชุมชนได้ช้ากว่า นั่นคือพบว่าในระยะแรกความสัมพันธ์ของชุมชนภายในลุ่มน้ำซึ่งเป็นสิ่งใกล้ชิดกับชุมชนที่สุดจะส่งผลต่อการปรับตัวของชุมชนได้เร็วกว่าการปรับตัวในระดับภูมิภาคจนถึงระดับโลก น่าสังเกตว่าการเปลี่ยนแปลงครั้งใหญ่ของชุมชนที่เป็นกรณีศึกษาเกิด

ขึ้นเมื่อความสัมพันธ์ทั้ง 4 ระดับนี้ได้ส่งผลกระทบต่อชุมชนครบถ้วนแล้ว นั่นคือทำให้สามารถเห็นความเปลี่ยนแปลงว่าชุมชนได้เปลี่ยนจากยุคยังชีพเป็นยุคฝื่นแล้ว หลังจากนั้นการเปลี่ยนแปลงก็เกิดขึ้นอย่างรวดเร็ว เพราะระบบการสื่อสาร และกลไกของรัฐและทุน สามารถเข้าถึงชุมชนได้เร็วขึ้น ดังนั้นจะพบว่าในช่วงหลังการเคลื่อนตัวในระดับโลกก็ส่งผลถึงชุมชนอย่างรวดเร็วและใกล้ชิดมากกว่าเดิม

2. การศึกษาประวัติศาสตร์หมู่บ้านโดยพิจารณาผ่านการจัดการทรัพยากรสามารถทำให้เห็นบทบาทของ "คน" กลุ่มต่างๆที่สัมพันธ์กันอย่างซับซ้อน

ซึ่งอาจแบ่งได้เป็น 3 ด้าน คือ

2.1 ด้านนิเวศวิทยา โดยมีพื้นฐานอยู่บนความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์กับธรรมชาติในหน่วยนิเวศน์ที่มนุษย์อาศัยอยู่เป็นพื้นฐานให้มนุษย์ปรับตัวทั้งในระดับชุมชนเดียวกันและระหว่างชุมชนที่ใช้ทรัพยากรร่วมกัน ซึ่งถือว่าเป็นการยกระดับมาเป็นรูปแบบของความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์กับมนุษย์

ความสัมพันธ์ในระดับชุมชนเดียวกัน เป็นการพยายามจัดความสัมพันธ์ของคนเพื่อใช้ประโยชน์จากทรัพยากร ความสัมพันธ์ดังกล่าวมีทั้งในเชิงการร่วมมือกัน เช่น การเอาแรง การเลี้ยงผีร่วมกัน เป็นต้น และความสัมพันธ์ในเชิงการควบคุม เช่น การห้ามจับจองพื้นที่ โดยให้ใช้ระบบสิทธิเกิดจากการใช้โดยกรรมสิทธิ์ยังเป็นของชุมชน ดังกรณีของไร่เหล่า ความสัมพันธ์เหล่านี้จะเป็นการยอมรับให้ความเป็นชุมชนได้เป็นหลักประกันความมั่งคงของชีวิต ซึ่งสมาชิกของชุมชนก็จะเป็นคนในกลุ่มชาติพันธุ์เดียวกัน มีประเพณีวัฒนธรรมเหมือนกัน ประเพณีวัฒนธรรมเหล่านั้นก็กล่าวได้ว่าเกิดมาจากพื้นฐานความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์กับธรรมชาติ เป็นสำคัญ ดังจะกล่าวต่อไป

ความสัมพันธ์ในระหว่างชุมชนที่ใช้ทรัพยากรร่วมกัน พบว่าการจัดการทรัพยากรร่วมกันของ 2 ชุมชน ถ้าเป็นชาติพันธุ์เดียวกันจะทำได้โดยผ่านประเพณีวัฒนธรรมเดียวกัน เช่นการจัดการที่ทำไร่ แต่ถ้าเป็นคนละชาติพันธุ์ก็จะเจรจาตกลงกัน เช่น การจัดสรรน้ำระหว่างชาวปกากะญอกับคนเมือง อย่างไรก็ตามความสัมพันธ์ดังกล่าวนี้ก็อาจเปลี่ยนแปลงได้เมื่อเงื่อนไขทางนิเวศวิทยาและเงื่อนไขอื่นๆเปลี่ยนไป เช่น เมื่อทรัพยากรน้อยลง คนในชุมชนเดียวกันก็อาจจะแย่งชิงทรัพยากรกันโดยไม่คำนึงถึงข้อตกลงร่วม ซึ่งก็ทำให้ประเพณีวัฒนธรรม หรือความมั่นคงในชีวิตที่ชาวบ้านได้จากความเป็นชุมชนลดลง จึงมักมีการหาทางออกเชิงปัจเจกมากขึ้น

2.2 ด้านชาติพันธุ์ ซึ่งมีวัฒนธรรมแตกต่างกันทำให้มีพื้นฐานของการจัดการทรัพยากรและโลกทัศน์ของชาติพันธุ์ต่างกัน

การศึกษานี้ไม่อาจสรุปได้ว่าประเพณีวัฒนธรรมของแต่ละชาติพันธุ์เกิดขึ้นได้อย่างไร แต่พบว่าประเพณีวัฒนธรรมของแต่ละชาติพันธุ์จะสอดคล้องกับการตั้งถิ่นฐานและการจัดการทรัพยากร

อย่างยั่งยืน โดยประเพณีวัฒนธรรมของชาวปกากะญอจะมีพื้นฐานอยู่บนการตั้งถิ่นฐานบนที่สูง ส่วนประเพณีวัฒนธรรมของคนเมืองจะมีพื้นฐานอยู่บนการตั้งถิ่นฐานบนที่ราบในหุบเขา อย่างไรก็ตามประเพณีวัฒนธรรมของคนชาติพันธุ์เดียวกันก็อาจจะแตกต่างกันไปบ้างในแต่ละช่วงเวลาและพื้นที่อื่น ซึ่งเกิดจากการปรับตัวเพื่อให้สอดคล้องกับสภาพแวดล้อม จึงกล่าวได้ว่าพื้นฐานทางวัฒนธรรมของชาติพันธุ์ก็มีส่วนสำคัญในการกำหนดความสัมพันธ์ด้านการจัดการทรัพยากรของชาวบ้านในชุมชนและในการจัดการทรัพยากรร่วมกับชุมชนอื่น

2.3 ด้านความสัมพันธ์ของชาวบ้านกับตัวแทนของรัฐ ทุน องค์กรศาสนา และอิทธิพลภายนอกอื่นๆที่เข้าไปสัมพันธ์กับชุมชนในหน่วยนิเวศน์มากขึ้น ใน 2 ด้านแรกถือได้ว่าเป็นการพิจารณาถึงความสัมพันธ์ภายใน ส่วนในด้านที่ 3 จะเป็นความสัมพันธ์กับภายนอก ความสัมพันธ์ที่เกิดขึ้นอาจเป็นไปในเชิงกดขี่ ควบคุม ครอบงำ หาประโยชน์ หรือพยายามผลักดันให้เกิดความเปลี่ยนแปลงขึ้นในชุมชน ความสัมพันธ์ของคนกลุ่มต่างๆเหล่านี้ทำให้การจัดการทรัพยากรของชาวบ้านเปลี่ยนแปลงไปในแต่ละช่วงเวลา

3. การศึกษาประวัติศาสตร์หมู่บ้านโดยพิจารณาผ่านการจัดการทรัพยากรสามารถทำให้เชื่อมโยงให้เห็นความซับซ้อนของปัญหาต่างๆ

ทำให้เห็นว่าการวิเคราะห์ปัญหาจำเป็นต้องมองอย่างรอบด้านไม่แยกส่วน มิฉะนั้นจะทำให้การวิเคราะห์ผิดพลาด และนำไปสู่การวางนโยบายการปฏิบัติต่อชุมชนผิดพลาดได้ ความผิดพลาดที่สำคัญอย่างหนึ่งในการวิเคราะห์คือการลดความซับซ้อนของตัวแปรหรือเงื่อนไขให้น้อยลงหรือเหลือเพียงเงื่อนไขเดียว และวิเคราะห์อย่างไม่เห็นพัฒนาการ เช่น ปัญหาการเพิ่มของประชากร ปัญหาการปลูกฝิ่นของชาวบ้าน ปัญหาความมั่นคง ปัญหาการตัดไม้ การทำไร่หมุนเวียน เป็นต้น ซึ่งจะยกกรณีปัญหาการเพิ่มของประชากรมาเป็นตัวอย่าง

ปัจจุบันได้มีการอ้างกันเสมอว่าการเพิ่มของประชากรได้ก่อให้เกิดปัญหาด้านการจัดการทรัพยากร แนวความคิดดังกล่าวนำมาซึ่งแนวคิดของรัฐที่ส่งผลกระทบต่อชุมชน เช่น การอพยพคนออกจากเขตต้นน้ำ เป็นต้น ซึ่งถ้านำผลของการศึกษานี้มาพิจารณาจะพบข้อบกพร่องของแนวคิดดังกล่าว จากการศึกษาในพื้นที่กรณีศึกษาพบว่า

1) วิถีชีวิต ประเพณีวัฒนธรรมของชาวบ้านแต่เดิมได้มีระบบการควบคุมการใช้ทรัพยากรให้พอดีและยั่งยืนอยู่แล้ว โดยอยู่บนพื้นฐานของการมุ่งผลิตเพื่อยังชีพ

2) ปัญหาประชากรเพิ่มมากขึ้นในลุ่มน้ำแม่หลุเกิดขึ้นจากคนภายนอกลุ่มนอกลุ่มน้ำอพยพเข้าไปตั้งแต่ราวต้นศตวรรษที่ 25 เป็นต้นมา เนื่องจาก

2.1) ผู้คนหนีการปกครองที่เข้มงวดและการเก็บภาษีของรัฐจากภายนอก

2.2) การเข้าไปตัดไม้สัมปทานทำให้มีที่ดินและคนตัดไม้ก็เข้าไปตั้งหลักแหล่งด้วย

3) อัตราการขยายตัวของประชากรกับอัตราการใช้ทรัพยากรไม่สัมพันธ์กัน สังเกตได้ว่าอัตราการใช้ทรัพยากรที่เพิ่มขึ้นมาจากสาเหตุอื่นมากกว่า เช่น การสัมปทานตัดไม้เพื่อขาย หรือกรณีที่ชัดเจนคือที่ดิน จะพบว่าการใช้ที่ดินบริเวณลุ่มน้ำแม่หลุเพิ่มมากขึ้นใน 2 ช่วง คือ การปลูกฝิ่นในราวทศวรรษ 2480 เป็นต้นมา และการเริ่มปลูกพืชเศรษฐกิจในราวทศวรรษ 2520 โดยเฉพาะตั้งแต่ราว พ.ศ. 2530 เป็นต้นมาที่การปลูกฝิ่นถูกห้ามอย่างเด็ดขาด ทำให้ชาวบ้านหันมาบุกเบิกป่าเพื่อปลูกพืชเศรษฐกิจตามนโยบายของรัฐบาล ในขณะที่ช่วงเวลาดังกล่าวจำนวนประชากรไม่ได้เพิ่มขึ้นอย่างมากเป็นอัตราส่วนที่สัมพันธ์กับการใช้ที่ดินที่เพิ่มขึ้นด้วยเลย แต่กลับสัมพันธ์กับความเปลี่ยนนโยบายของรัฐและการเคลื่อนตัวของระบบเศรษฐกิจการเมืองภายนอกโดยรวมมากกว่า นอกจากนี้ชาวปกากะญอซึ่งอยู่บนที่สูงยังได้รับผลกระทบคือพื้นที่ที่เคยใช้ทำไร่หมุนเวียนได้ถูกคนพื้นราบขึ้นไปจับจองมากขึ้นจนเหลือพื้นที่ทำไร่จำกัดลงกว่าเดิมด้วยซ้ำ

ดังนั้นการขยายพื้นที่และการใช้ทรัพยากรที่เพิ่มขึ้นน่าจะสัมพันธ์กับการเปลี่ยนแนวการผลิตจากผลิตเพื่อยังชีพมาสู่การผลิตเพื่อขายมากขึ้นมากกว่า การเปลี่ยนดังกล่าวเป็นผลมาจากหลายปัจจัยเงื่อนไข โดยเฉพาะจากการขยายตัวของรัฐและระบบทุนนิยมเข้าสู่ชุมชนมากขึ้น ดังจะสังเกตได้ว่าการเปลี่ยนแปลงที่สำคัญของชุมชนในลุ่มน้ำแม่หลุจะทำให้การใช้ทรัพยากรของชาวบ้านเพิ่ม นั่นคือการเปลี่ยนจากยุคยังชีพสู่ยุคฝิ่น และจากยุคฝิ่นถึงยุคพัฒนา การใช้ทรัพยากรที่มากขึ้นในช่วงเหล่านี้มิได้มีสาเหตุโดยตรงมาจากการเพิ่มของประชากรเลย

ต้นตอสำคัญของปัญหาอีกอย่างหนึ่งคือ นโยบายของรัฐบาลที่เปิดโอกาสให้มีการจัดสรรทรัพยากรที่ไม่เท่าเทียมกัน ผู้ที่มีอำนาจและโอกาสจึงสามารถครอบครองทรัพยากรได้มาก เช่น การยกเลิกการจำกัดการถือครองที่ดินในสมัยจอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์เพื่อตอบสนองการขยายตัวของภาคอุตสาหกรรม ผู้ที่ไม่สามารถเข้าถึงทรัพยากรได้อย่างถูกกฎหมายจึงต้องแสวงหาทรัพยากรเองและบุกรุก กดขี่กันเป็นทอดๆ ซึ่งจากการศึกษานี้พบว่าผู้ที่เสียเปรียบที่สุดคือชาวปกากะญอนั่นเอง

ดังนั้น การอธิบายการเพิ่มของประชากรว่าก่อให้เกิดปัญหาการจัดการทรัพยากร จึงเป็นการวิเคราะห์ที่ผิดพลาด เป็นการจงใจเลือกเอาเฉพาะบางปัจจัยเงื่อนไขมาอธิบายเท่านั้น และน่าสังเกตว่าสิ่งที่เลือกมาอธิบายนี้จะก่อประโยชน์ให้กับการเข้าไปควบคุมการใช้ทรัพยากรของชุมชนโดยรัฐหรือคนภายนอกได้มากขึ้นนั่นเอง การวิเคราะห์เช่นนี้อาจถูกใช้เป็นเครื่องมือในการกดขี่ของผู้มีอำนาจมากต่อผู้มีอำนาจน้อยอีกรูปแบบหนึ่งก็ได้ การศึกษาประวัติศาสตร์หมู่บ้านโดยพิจารณาผ่านการจัดการทรัพยากรจึงแก้ไขข้อผิดพลาดดังกล่าวได้ โดยทำให้สามารถวิเคราะห์ปัญหาที่ซับซ้อนได้ใกล้เคียงความจริงมากขึ้น

4. การศึกษาประวัติศาสตร์หมู่บ้านโดยพิจารณาผ่านการจัดการทรัพยากรทำให้ชาวบ้านมีพื้นที่ในประวัติศาสตร์มากขึ้นโดยทำให้เห็นบทบาทของชาวบ้าน ซึ่งในการศึกษานี้จะเน้นศึกษาถึงการปรับตัวของชาวบ้าน

4.1 การศึกษานี้ทำให้เห็นถึงการปรับตัวของชาวบ้านในการใช้ประโยชน์จากธรรมชาติในหน่วยนิเวศน์ที่อาศัยอยู่ ซึ่งอยู่ในรูปของประเพณีวัฒนธรรมของชาติพันธุ์ ทำให้เห็นว่าความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์กับธรรมชาติ และการปรับตัวด้านการจัดการทรัพยากรของชาวบ้านในรูปแบบต่างๆสามารถเป็นแรงผลักดันให้เกิดการเปลี่ยนแปลงในช่วงเวลาต่างๆได้

4.2 พบว่าชาวบ้านมิใช่เปลี่ยนแปลงไปตามเงื่อนไขภายนอกเท่านั้น แต่ยังพยายามตอบโต้และใช้เงื่อนไขภายนอกมาเป็นประโยชน์กับตนเองด้วย ซึ่งการพิจารณาถึงการจัดการทรัพยากรของชาวบ้านจะสามารถมองเห็นภาพได้ เช่นกรณีการปรับความเชื่อของกลุ่มหลักในสังคมมาเป็นของคนดังกรณีชาวปกากะญอกับครูบาขาวปี้ กรณีการปรับความหมายพิธีกรรมเดิมให้สอดคล้องกับสภาพปัจจุบัน เป็นต้น ซึ่งจากการศึกษานี้จะสามารถพบได้ในทุกช่วงเวลาทั้งในปลายยุคยังชีพ ยุคฝื่น และยุคพัฒนา

4.3 การที่ศึกษาหมู่บ้านอย่างเชื่อมโยงสัมพันธ์กับส่วนอื่น ซึ่งอยู่ภายใต้เงื่อนไขของนโยบายรัฐและระบบเศรษฐกิจเดียวกัน ทำให้สามารถเห็นถึงการเป็นกรณีเฉพาะของหมู่บ้านกรณีศึกษานี้ ซึ่งสามารถนำไปเปรียบเทียบ หรือเป็นข้อสรุปเบื้องต้น เพื่อหาข้อสรุปในระดับกว้างต่อไปได้ดังนี้

จากสภาพหมู่บ้านที่เลือกมาศึกษา และประวัติความเป็นมาข้างต้นอาจสรุปได้ว่าถ้าจะศึกษาชุมชนในลุ่มน้ำแม่หลุนอกจากจะศึกษาความสัมพันธ์(คนกับทรัพยากรและคนกับคน)ภานในแล้วจะต้องศึกษาโดยนำอิทธิพลจากภายนอกเข้าไปร่วมพิจารณาด้วย เช่น รัฐ ทุน ดังจะพบว่าหลังจากยุคบ้านป่าแล้วการปรับตัวของชาวบ้านจะสัมพันธ์อยู่กับอิทธิพลภายนอกที่เข้าไปกระทบ ดังนั้นแม้จะมีความแตกต่างเป็นกลุ่มในชุมชนที่ปรับตัวได้มากหรือได้น้อย แต่เมื่อเปรียบเทียบกับการปรับตัวของคนภายนอกที่เข้าไปสัมพันธ์ด้วย เช่น คนปลูกฝื่นจากที่ราบต่อชาวปกากะญอเจ้าของพื้นที่ หรือนายทุนกับชาวบ้านที่ปลูกพืชเศรษฐกิจ จะเห็นว่าการปรับตัวของชาวบ้านไม่ได้สร้างความมั่นคงหรือช่วยให้ชาวบ้านสะสมทุนได้อย่างต่อเนื่อง ความมั่นคงของชาวบ้านจึงยังคงอยู่บนฐานของการเกษตรแบบยังชีพและการรวมกลุ่มกัน ทั้งในรูปของวัฒนธรรมเดิม เช่น ศรัทธาวัด ผีปู่ย่า และการสร้างรูปแบบการรวมตัวแบบใหม่ เช่น กลุ่มหนุ่มสาวของบ้านแม่หลุ อย่างไรก็ตามสังเกตได้ว่าวิถีแบบยังชีพที่ยังหลงเหลืออยู่จะถูกรูปแบบการผลิตแบบใหม่เบียดขับออกไปทุกที เช่นที่เกิดกับบ้านกองแขกที่ชาวบ้านเลิกปลูกข้าวไร่ไปปลูกพืชเพื่อขายเพียงอย่างเดียว

อย่างไรก็ตามในรายละเอียดชาวบ้านในหมู่บ้านเองก็มีความแตกต่างกันอยู่ จากยุคบ้านป่าที่มีวัฒนธรรมแบบหนึ่งคอยควบคุมไม่ให้สมาชิกชุมชนหาทางออกแบบตัวใครตัวมันจนอาจสร้างความเหลื่อมล้ำในชุมชนได้ มาถึงยุคฝื่นที่มีคนเริ่มหาทางออกแบบปัจเจกได้มากขึ้น จนถึงยุคพัฒนาที่ชุมชนถูกบีบจากหลายเงื่อนไขแม้จะมีความแตกต่างกันในหมู่สมาชิกชุมชนมากขึ้น แต่ความจำเป็นก็ยังคงบีบให้ชาวบ้านยังต้องรวมตัวกัน แต่หากเกิดเงื่อนไขใหม่ใดๆ ที่เอื้อให้สมาชิกหาความมั่นคงแบบ

ปัจเจกได้ความขัดแย้งคงจะรุนแรงขึ้นเพราะในยุคพัฒนานี้ได้สะสมความแตกต่างไว้มากแล้วโดยเฉพาะบ้านกองแขก ส่วนบ้านแม่หลุเงื่อนไขในการทำให้ชาวบ้านหาทางออกแบบปัจเจกอาจจะเกิดช้ากว่ากองแขก เพราะบ้านแม่หลุมีความมั่นคงน้อยกว่าโดยเฉพาะการถูกกันให้อยู่ในเขตจัดขั้นคุณภาพลุ่มน้ำชั้น 1A ซึ่งทำให้ทางการอ้างอำนาจเข้ามาจัดการได้ง่าย และจากเหตุผลอื่นๆ เช่น การถูกทำให้เป็นชนกลุ่มน้อย การปรับตัวเข้าสู่ยุคใหม่ได้น้อยเมื่อเทียบกับบ้านกองแขกหรือบ้านในที่ราบ

ส่วนการพิจารณาความสัมพันธ์ในเชิงลุ่มน้ำของ 2 กลุ่มบ้านที่มีชาติพันธ์ต่างกันนั้น ก่อนอื่นต้องทำความเข้าใจว่าการนำ "ขอบเขตของลุ่มน้ำ"มาศึกษานั้นก็เพื่อเป็นขอบเขตสมมุติกว้างๆที่มีนัยยะความสัมพันธ์ของการใช้ทรัพยากรธรรมชาติในขอบเขตระบบนิเวศน์หน่วยหนึ่งของมนุษย์เท่านั้น ซึ่ง*ในความเป็นจริงความสัมพันธ์ของมนุษย์(และส่วนประกอบต่างๆ ของนิเวศน์หน่วยนั้น)*อาจจะล้น*ออกไปจากขอบเขตลุ่มน้ำ*ก็ได้ การกำหนด "ขอบเขตลุ่มน้ำ"มาศึกษาจึงไม่ได้กำหนดว่าความสัมพันธ์ทุกอย่างจะเกิดขึ้นเฉพาะภายในลุ่มน้ำเดียวกันเสมอไป กล่าวอีกอย่างหนึ่งคือ "ลุ่มน้ำ"มิได้ใช้ในความหมายเคร่งครัดทางด้านกายภาพเท่านั้น การกำหนด "ขอบเขตลุ่มน้ำ"ในการศึกษาจึงมีข้อดีต่อการศึกษาคือทำให้เห็นแนวโน้มกว้างๆ ของความสัมพันธ์ในลุ่มน้ำหนึ่งซึ่งมีขอบเขตที่แน่นอนขึ้นมา แต่ก็มีข้อจำกัดดังที่กล่าวแล้ว ในกรณีของชุมชนในลุ่มน้ำแม่หลุ พบว่าการจัดการทรัพยากรร่วมกันของ 2 กลุ่มบ้านที่มีชาติพันธุ์ต่างกันในลุ่มน้ำเดียวกันมีอยู่ในหลายลักษณะ มีความละเอียดอ่อน ซับซ้อน ยืดหยุ่นสูง และมีพัฒนาการต่างกันไปในแต่ละช่วงเวลา การศึกษาถึงประเด็นนี้ผู้ศึกษาเห็นว่าถ้าศึกษาเปรียบเทียบกับพื้นที่อื่นประกอบจะทำให้เห็นภาพชัดเจนขึ้น โดยอาจจะแยกพัฒนาการของการจัดการทรัพยากรร่วมกันของชุมชนได้หลายระดับ ตั้งแต่ระดับครัวเรือน ระดับชุมชน ระดับระหว่างชุมชนทั้งที่เป็นชาติพันธุ์เดียวกันและระหว่างชาติพันธุ์ ระดับลุ่มน้ำ จนถึงระดับระหว่างลุ่มน้ำ แต่ละระดับก็แยกได้เป็นอีกหลายระดับย่อย เช่น ระดับชุมชนก็อาจแยกได้เป็นระดับการตกลงกันอย่างหลวมๆ ในชุมชนจนถึงระดับที่เป็นประเพณีปฏิบัติ และระดับที่กลายเป็นความเชื่อในเรื่อง "ผี"ต่างๆ เป็นต้น นอกจากนี้การจัดการทรัพยากรระดับต่างๆ ที่กล่าวมาก็มีการเปลี่ยนแปลง ซึ่งอาจแบ่งได้เป็น 2 ช่วงคือ ช่วงแรก การจัดการทรัพยากรร่วมกันระหว่างชุมชน*เนื่องจากได้ใช้ประโยชน์ร่วมกัน* และช่วงที่ 2 การจัดการทรัพยากรร่วมกันระหว่างชุมชน*เนื่องจากได้รับความเดือดร้อนร่วมกัน*

ช่วงแรก อยู่ในช่วงที่ชุมชนมีวิถีชีวิตแบบยังชีพ ทรัพยากรธรรมชาติยังอุดมสมบูรณ์ จะพบว่าชาวบ้านพัฒนารูปแบบการจัดการทรัพยากรร่วมกันบนพื้นฐานของวิถีชีวิตแบบยังชีพโดยให้ความเคารพและมุ่งรักษาความอุดมสมบูรณ์ของธรรมชาติไว้ ชุมชนที่ใช้ทรัพยากรร่วมกันจะมีรูปแบบการจัดการทรัพยากร เช่น ชุมชนที่ใช้ป่าข้าบ้านอมลอง อ.ฮอด จ.เชียงใหม่ร่วมกันจะร่วมกันรักษาป่าดัง

กล่าวไว้[1] ส่วนชุมชนที่ไม่ได้ใช้ประโยชน์ร่วมกันก็จะมีรูปแบบการจัดการในระดับเฉพาะชุมชนของตน กรณีชุมชนในลุ่มน้ำแม่หลุพบว่าในช่วงนี้ไม่มีการจัดการทรัพยากรร่วมกันในระดับระหว่างชุมชน ทั้งกลุ่มบ้านกองแขกและบ้านแม่หลุต่างก็มีรูปแบบการจัดการในระดับชุมชนของตนเองในรูปของประเพณีต่างๆ เช่น การเลี้ยงผี ประเพณีในการทำไร่ทำนา เป็นต้น อย่างไรก็ตามการจัดการทรัพยากรร่วมกันของคนทั้ง 2 ชุมชนในระดับบุคคลนั้นได้เกิดขึ้นแล้ว ดังกรณีของชาวบ้านแม่หลุและชาวบ้านกองแขกที่ไปทำไร่ทำนาใกล้กันก็มีการเอาแรงกัน มีการใช้น้ำเหมืองสายเดียวกัน และมีการเลี้ยงผีด้วยกัน[2]

ช่วงที่ 2 การจัดการทรัพยากรร่วมกันระหว่างชุมชนอันเกิดจากการได้รับความเดือดร้อนร่วมกัน ความเดือดร้อนมักเกิดจากผลกระทบจากนโยบายรัฐทั้งโดยตรงและโดยอ้อม โดยเฉพาะตั้งแต่การส่งเสริมการปลูกพืชเศรษฐกิจเป็นต้นมา ทำให้ทรัพยากรธรรมชาติถูกทำลายมาก เมื่อทรัพยากรขาดแคลนจึงเกิดการแย่งชิงกัน และหาทางออกร่วมกันในที่สุด บางกรณีก็เกิดจากนโยบายของรัฐในการส่งเสริมปลูกพืชทดแทนฝิ่น นโยบายอพยพชาวเขาบางเผ่าทำให้ขัดแย้งกับชุมชนที่อยู่เดิม และปัจจุบันปัญหาที่สร้างความเดือดร้อนให้ชาวบ้านร่วมกันมากคือนโยบายเพิ่มพื้นที่ป่า ทำให้ความร่วมมือในการจัดการทรัพยากรขยายออกไปกว้างกว่าขอบเขตลุ่มน้ำของตน ตัวอย่างของการจัดการร่วมระหว่างชุมชนที่เกิดจากการได้รับความเดือดร้อนร่วมกัน เช่น กรณีชาวปกากะญอกับชาวม้งที่บ้านอมลอง อ.ฮอด[3] กรณีชาวปกากะญอ ม้ง ลัวะ คนเมือง ในลุ่มน้ำแม่เลาะ อ.แม่ริม กรณีชาวปกากะญอ ม้ง คนเมือง ในลุ่มน้ำแม่วาง กรณีชาวเมี่ยนและคนเมืองในลุ่มน้ำอิง กรณีชาวปกากะญอและคนเมืองในลุ่มน้ำลี้[4] กรณีชาวม้งกับชาวไทยลื้อที่ป่าศิลาแลง อ.ปัว จ.น่าน หรือบางกรณีก็ขัดแย้งรุนแรงจนไม่สามารถตกลงกันได้ เช่น กรณีของชาวม้งกับคนเมืองในลุ่มน้ำแม่สอย อ.จอมทอง[5] เป็นต้น กรณีของชุมชนในลุ่มน้ำแม่หลุพบว่ากลุ่มบ้านแม่หลุกับกลุ่มบ้านกองแขกได้รับความเดือดร้อนจากการที่ปริมาณน้ำมีน้อยลงและความต้องการใช้น้ำเพิ่มขึ้น จนทำให้ขัดแย้งกันขึ้นในช่วงประมาณ พ.ศ. 2536-2537 ทำให้ชุมชนทั้ง 2 กลุ่มต้องทำการตกลงแบ่งกันใช้น้ำ ซึ่งถือได้ว่าเป็นการตกลงในระดับชุมชนต่อชุมชน แต่ปัญหาดังกล่าวก็เกิดขึ้นเพียง 2 ปี เพราะต่อมากลุ่ม

---

[1] บุษบัน จันทเลิศ "ป่ากับความสัมพันธ์ในวัฐจักรชีวิตชาวกะเหรี่ยง : ป่าช้าแห่งบ้านอมลอง" ใน ป่าชุมชนในประเทศไทย (กรุงเทพฯ: กรมป่าไม้,มปป),หน้า 47.

[2] สัมภาษณ์ นายแบน ใจอ่อน(5), นายบุญมา โพธินา(18), นายจ่ามู รอดอยู่ยืน(99)

[3] อุไรวรรณ ตันกิมยง "เฮาบ่ยะของสู สูบ่ยะของเฮา : ความเข้มแข็งของวัฒนธรรมท้องถิ่นในภาคเหนือ" ใน ป่าชุมชนในประเทศไทย (กรุงเทพฯ: กรมป่าไม้,มปป),หน้า 47-56.

[4] เอกสาร ชมรมนักพัฒนาภาคเหนือ

[5] ขรรค์ชัย บุนปาน ป่าสวย..น้ำใส..ตะวันฝัน (กรุงเทพฯ : คณะกรรมการจัดนิทรรศการฯ มูลนิธิธรรมนารถ,2533),หน้า 77-81.

บ้านแม่หลุก็ไม่ได้ปลูกถั่วเหลืองมากเนื่องจากผลผลิตไม่ดี ทำให้ไม่มีปัญหาการใช้น้ำระดับชุมชนต่อชุมชนอีก ส่วนชาวบ้านกองแขก 1 รายที่มีนาอยู่ในเขตหมู่บ้านแม่หลุก็ยังคงร่วมเลี้ยงผีเพื่อความอุดมสมบูรณ์ร่วมกับชาวแม่หลุเช่นเดิม[6]

จึงอาจกล่าวได้ว่าการจัดการทรัพยากรร่วมกันของกลุ่มชนต่างชาติพันธุ์ในลุ่มน้ำเดียวกันนั้นมีหลายมิติ ยืดหยุ่น และพัฒนาไปตามสภาพแวดล้อม กรณีของลุ่มน้ำแม่หลุจะพบความร่วมมือที่เกิดจากการใช้ประโยชน์ร่วมกันในช่วงแรก ซึ่งจะเป็นการร่วมมือในระดับบุคคล และความร่วมมือที่เกิดจากการได้รับความเดือดร้อนร่วมกันในช่วงที่ 2 ซึ่งจะเป็นความร่วมมือในระดับระหว่างชุมชน แต่ความร่วมมือในช่วงที่ 2 ยังไม่ได้พัฒนาไปมากนักเพราะปัญหาไม่ได้ส่งผลกระทบรุนแรงและยาวนานเหมือนในพื้นที่อื่น ๆ เงื่อนไขสำคัญที่ทำให้ไม่เกิดความรุนแรง คือ ในปัจจุบันแม้ว่าในลุ่มน้ำแม่หลุจะปลูกพืชเศรษฐกิจมากแต่ชาวบ้านก็ยังมีทางออกทางอื่นอยู่ เช่น การพยายามทอผ้าขาย รับจ้างภายนอก หรือทำอาชีพอื่นที่ไท่ต้องใช้น้ำมากของชาวปกากะญอและคนเมือง การที่ชาวปกากะญอมีพื้นฐานทางวิถีชีวิต วัฒนธรรมที่ไม่ทำลายสิ่งแวดล้อมและการสะสมทรัพย์สินทำให้ชาวปกากะญอยังคงมีทรัพยากรธรรมชาติมารองรับการดำรงชีพอย่างพออยู่พอกินได้โดยไม่ดิ้นรนหาอาชีพอื่นที่ทำลายสิ่งแวดล้อมและใช้น้ำมากอย่างการปลูกพืชเมืองหนาวหรืออื่นๆ ความสัมพันธ์ของคนเมืองกับปกากะญอก็ยังดีอยู่ ที่สำคัญคือ ยังไม่มีการเข้าไปแทรกแซงหรือบิดเบือนจากภายนอกให้ความขัดแย้งรุนแรงขึ้น[7] กรณีนี้อาจจะนำไปเป็นกรณีศึกษาเปรียบเทียบกับพื้นที่อื่นที่เกิดปัญหาได้ เช่น ความขัดแย้งในลุ่มน้ำแม่สอย อ.จอมทอง หรือลุ่มน้ำแม่วาก อ.แม่แจ่ม เป็นต้น

5. การศึกษาประวัติศาสตร์หมู่บ้านโดยพิจารณาผ่านการจัดการทรัพยากรในการศึกษาครั้งนี้พบว่าจำเป็นต้องให้ความสำคัญกับความสัมพันธ์ทางอำนาจที่ไม่เท่าเทียมกันและการจัดสมดุลย์ทางอำนาจกับสิ่งต่างๆหรือกับคนกลุ่มต่างๆของชาวบ้าน มิฉะนั้นจะไม่สามารถเข้าใจการปรับตัวของชาวบ้านได้เลย การพิจารณาถึงประเด็นอำนาจอาจเริ่มจากการพิจารณาการจัดความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์กับธรรมชาติที่ทำให้เกิดเป็นประเพณีวัฒนธรรมต่างๆ เพื่อให้เป็นอำนาจในการจัดการทรัพยากรของชุมชน จนถึงความสัมพันธ์ทางเศรษฐกิจ การเมือง กับอิทธิพลจากภายนอก อันทำให้เห็นว่าชาวบ้านพยายามจัดสมดุลย์อำนาจเพื่อให้ได้ประโยชน์สูงสุด หรือเสียประโยชน์น้อยที่สุด อย่างไรก็ตามพบว่าผู้มีอำนาจน้อยจะค่อยๆถูกรุกและถูกเบียดขับออกไปเรื่อยๆ ในการศึกษานี้พบ

---

[6] สัมภาษณ์ นายแบน ใจอ่อน(5), นายตะเขรอะ อมรกิจพึ่ง(64)

[7] อย่างไรก็ตาม บางครั้งบทบาทของคนภายนอกก็มีความจำเป็นเพราะมิฉนั้นชาวบ้านกลุ่มที่มีอำนาจน้อยกว่าจะเสียเปรียบกลุ่มที่มีอำนาจมากกว่า บทบาทที่ควรจะเป็นของคนภายนอกควรจำกัดอยู่เพียงเป็นผู้ให้ข้อมูลที่ครบถ้วนและจัดเวทีแลกเปลี่ยนของชาวบ้านและผู้ที่เกี่ยวข้องที่ขัดแย้งกัน

ว่าผู้ที่ถูกเบียดขับมากที่สุดคือชาวปกากะญอ ซึ่งถ้าไม่ให้ความสำคัญกับประเด็นเรื่องอำนาจแล้วจะทำให้เห็นปรากฏการณ์ที่เกิดขึ้นอย่างผิวเผิน ทำให้การวิเคราะห์ผิดพลาด และทำให้เกิดความสัมพันธ์เชิงกดขี่ได้เพราะถ้าศึกษาวิเคราะห์โดยตั้งอยู่บนสมมุติฐานว่าคนทุกกลุ่มมีอำนาจเท่าเทียมกันทั้งที่ในความเป็นจริงมิได้เป็นเช่นนั้นแล้วนำไปแปรเป็นนโยบายหรือกิจกรรมรูปธรรมที่ให้คนเหล่านั้นต้องสัมพันธ์กันดังกล่าวจะทำให้กลุ่มที่มีอำนาจน้อยเสียเปรียบกลุ่มที่มีอำนาจมากกว่า

อนึ่ง การศึกษาประวัติศาสตร์ของหมู่บ้านยังจำเป็นต้องใช้ทักษะแนวคิดจากหลายสาขาวิชาเข้ามาเกี่ยวข้องเพื่อให้ "ข้อมูล" ที่ได้สามารถนำมาวิเคราะห์และตีความให้สามารถใช้เป็น "หลักฐานทางประวัติศาสตร์" ได้ เช่น แนวคิดทางสังคมวิทยา มานุษยวิทยา คติชนวิทยา เป็นต้น

คุณค่าที่พบจากการศึกษาทั้ง 5 ประการ จากการศึกษาประวัติศาสตร์หมู่บ้านโดยพิจารณาผ่านการจัดการทรัพยากรจึงสามารถเชื่อมโยงประเด็นการจัดการทรัพยากรไปถึงประเด็นอื่นที่ชาวบ้านได้เกี่ยวข้องและจัดการได้อย่างหลากหลาย ดังนั้นจึงจะพบว่าแรงผลักดันทางประวัติศาสตร์ที่พบจากการศึกษาประวัติศาสตร์หมู่บ้านโดยศึกษาผ่านการจัดการทรัพยากรจึงมิใช่มีเพียงอย่างเดียว แต่เกิดจากแรงผลักดันที่หลากหลายซับซ้อนร่วมกัน โดยมีพื้นฐานสำคัญอยู่ที่ความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์กับธรรมชาติและมนุษย์กับมนุษย์ ซึ่งอยู่ในรูปแบบต่างๆ เช่น ประเพณีวัฒนธรรม การเลือกผู้นำ ความขัดแย้งทางผลประโยชน์ บทบาทของรัฐ เป็นต้น สิ่งเหล่านี้ต่างร่วมกันเป็นแรงผลักดันให้เกิดการเปลี่ยนแปลงได้ทั้งสิ้น

ข้ออ่อนของการศึกษา

1. การศึกษานี้ยังทำได้เพียงการเชื่อมโยงเงื่อนไขที่หลากหลายให้สัมพันธ์กันเพื่อให้เห็นภาพกว้าง แต่ยังไม่สามารถศึกษาลงลึกในประเด็นเฉพาะได้
2. การให้ความสนใจเรื่องการเชื่อมโยงของเงื่อนไข ทำให้การศึกษานี้ใช้ข้อมูลเชิงคุณภาพมาก แต่ยังมีข้อมูลเชิงปริมาณน้อย
3. ไม่ได้เชื่อมเนื้อหาการศึกษาของผู้อื่นมาเปรียบเทียบหรือถกเถียงมากนัก
4. การศึกษานี้เน้นที่บทบาทรัฐมาก ในขณะที่เงื่อนไขสำคัญอื่นๆ ยังไม่ได้นำมาร่วมพิจารณานัก เช่น บทบาทของการขยายตัวของทุนทั้งภายในและภายนอกแม่แจ่ม
5. การเน้นเก็บข้อมูลในพื้นที่ทำให้การศึกษานี้ยังใช้และตรวจสอบเอกสารมายืนยันได้น้อย โดยเฉพาะเอกสารชั้นต้นและเอกสารทางการ
6. การศึกษานี้ยังได้นำแนวคิดจากบางทฤษฎีมาใช้โดยไม่ถกเถียง เพราะเห็นว่าทฤษฎีเหล่านั้นสามารถนำมาอธิบายปรากฏการณ์ได้อย่างเหมาะสม วิธีการเช่นนี้ก็อาจทำให้เห็นว่าแนวคิดทฤษฎีเหล่านั้นตายตัวเกินไป

แนวทางการศึกษาต่อไป

1. การศึกษาเจาะลึกในบางประเด็น เช่น การจัดการที่ดินของชาวบ้านในยุคต่างๆ การค้นคว้าเอกสารชั้นต้นเพิ่มเติม เป็นต้น
2. ศึกษาเปรียบเทียบกับกรณีอื่น

ลิขสิทธิ์มหาวิทยาลัยเชียงใหม่
Chiang Mai University